

Валентина Піскун

УЧАСТЬ УРЯДУ УНР В ЕМІГРАЦІЇ У ПРОМЕТЕЇВСЬКОМУ РУСІ: ПОЛІТИЧНИЙ, ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ТА ІНДИВІДУАЛЬНИЙ ВИМІРИ

Однією із важливих сторінок боротьби за незалежність поневолених Росією (СРСР) народів був Прометеїзм – політичний, культурний та інтелектуальний рух, що розгорнувся в Європі в 20-х – 30-х роках ХХ століття. Актуалізація прометеївського руху в сучасних умовах – це не лише повернення до подій минулого, а й пошук сучасних моделей співжиття людності на євразійському просторі та й у світі загалом.

Історичні витоки прометеївського руху взаємопов'язані з боротьбою народів і їхніх національних лідерів за незалежність, цілеспрямованим вибором розвитку країни. Провідними засадами прометеїзму є сповідування свободи думки, свободи народам і людині. В історіографії розрізняють два поняття: *прометеїзм як ідея (думка)* і *як рух поневолених Росією народів*. Історики безпосереднє авторство концепції приписують Ю. Пілсудському, який у 1904 році в меморіалі до японського уряду політичною метою поляків ставив слова, що їх можна вважати за початок дефініції прометеїзму – розбиття Росії на складові частини і усамостійнення територій, які входять до складу імперії¹. Прометеївський рух спрямований спочатку проти імперської Росії, а потім – СРСР. Один із провідних українських діячів прометеївського руху Роман Смаль-Стоцький у 1947 році наголошував, що це був загальний фронт народів поневолених радянською Росією². Його головною метою було – здобуття незалежності для своїх країн. Прометеїзм, як рух поневолених народів, розвивався у 1920-х–1930-х роках під егідою відновленої Польщі та за її фінансової підтримки. Маршал Ю. Пілсудський, очільник Польської держави в 1918–1922 і 1926–1935 рр., добре розумів, що головною небезпекою для її існування є Росія незалежно від режиму, який у ній править, а, отже, вирішення безпеки своєї держави залежало від розв'язання геополітичних проблем як на території, що охоплює простір від Балтійського до Чорного моря, так і на Кавказі. Підтримуючи уряди держав, що були створені в межах колишньої Російської імперії і опинилися в еміграції,

¹ *Wstęp*, II Rzeczpospolita wobec Ruchu Prometejskiego, tom 4, Warszawa 2013, s. 15.

² R. Smal-Stocky, *The Struggle of the Subjugated Nations in the Soviet Union for Freedom. Sketch of the History of the Promethean Movement*, The Ukrainian Quarterly, vol. III, nr. 4 (1947) s. 329.

Ю. Пілсудський дбав, передовсім, про національні інтереси власного народу. Варто наголосити, що підтримуваний поляками прометеївський рух став не лише прикладом консолідації народів і національних лідерів у відстоюванні незалежності своїх країн, а в той же час конкурував на ідейно-політичному полі з ідеологіями більшовицького інтернаціоналізму, євразійства, панєвропеїзму та фашизму. Лозунгом руху стало гасло “*За нашу і вашу свободу!*”. Американський історик Т. Снайдер вважає, що “прометеїзм був великою ідеєю, яку конфедерати Пілсудського протиставили ідеї комунізму. Проте, це була ідея, що потребувала практичного втілення в життя”³. Тобто, практичне вирішення національно-державної перебудови СРСР і кардинальна зміна політики в національному питанні залежало, в тому числі, і від внутрішніх факторів, на які прометеїсти мали незначний вплив. Один із провідних прометеївських публіцистів В. Бончковський, роздумуючи над сутністю польського прометеївського руху, справедливо підкреслював, що польський прометеїзм, як політична доктрина, міцно взаємопов’язаний з розпадом Росії як явищем. Разом з тим, він продукт військово-оборонних потреб Польщі, породжених військовою ситуацією того часу⁴. Нині інтерес до цього руху зростає пропорційно претензіям Росії до своїх сусідів – держав, що постали після розпаду СРСР і, зокрема, до України: анексія Криму, вторгнення на Донбас. А звідси, й необхідність пізнання використовуваного в цьому протистоянні “інструментарію”. Прометеївський рух від самих початків свого існування базувався на головних засадах: праві націй на самовизначення; невизнання захоплення більшовиками їхніх держав та організація опору, як всередині країн, так і ззовні. А, оскільки, образ Прометей став символом нескореності в різних культурах, у тому числі й в українській, то його й використали в назві руху.

Загалом відзначаємо три хвили акцентованого інтересу істориків у висвітленні цієї теми⁵. Авторами перших праць були самі діячі прометеївського

³ T. Snyder, *Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine*, Yale University Press, 2005, p. 43.

⁴ W. Bączkowski, *Czy prometeizm jest fikcją i fantazją?* [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.omp.org.pl/stareomp/index7da6.html?module=subjects&func=viewpage&pageid=8>.

⁵ Варто зазначити, що, розглядаючи історіографію прометеївського руху, доцільно при її аналізі застосувати національний принцип. Оскільки, осмислення подій і участі в них тих чи інших національних урядів в еміграції мало не лише узагальнені підходи до питання відстоювання незалежності й використання різних засобів для цього, опираючись на союзника – Польщу, і, використовуючи ресурси, надані нею, а й спиралося на власні ідейні та матеріальні ресурси, що їх спрямовували самі емігранти для справи боротьби за відновлення держави. Так, наприклад, Уряд УНР в еміграції ухвалив закон про національний податок на

руху, які уже в 1930-х – 1940-х роках розпочали наукове осмислення своєї діяльності⁶. В них висвітлені поточні події, причини протистояння між СРСР і представниками поневолених Москвою народів. В українській історіографії прометеївського руху саме О. Шульгин і Р. Смаль-Стоцький були першопрохідцями у висвітленні цієї теми. В польській історіографії авторами перших праць також були учасники прометеївського руху: публіцист В. Бончковський, політик і публіцист Л. Василевський, публіцист і державний діяч В. Пельц⁷; державний діяч Е. Харашкевіч⁸ та ін.

Другий період у висвітленні теми 1970-і – 1980-і рр. характеризується загальним інтересом до опублікованої С. Мікуличем монографії “Прометеїзм в політиці II Речі Посполитої Польської”⁹. Третій період у

українську еміграцію (одна з використовуваних форм – самооподаткування). І хоча це були незначні добровільні пожертви, але вони мали практично дієвий вплив на здійснення таких вагомих проєктів, як, наприклад, створення Бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі (Див., наприклад: ГАРФ, ф. 7437, оп.1. Комитет по чествованию памяти Петлюры С. В. г. Париж (Белоземгрантская организация). – Д. 4. Сообщение белоземгрантских организаций о сборе пожертвований для чествования памяти белоземгранта Петлюры. На украинском языке, 1926 г., 13 л. У цій справі зберігаються Комунікат Комітету для вшанування пам'яті Симона Петлюри у Франції (До вірних синів – патріотів українського народу в Америці й Канаді), а також Комунікати про надходження коштів від окремих осіб та організації), підтримка українського студентства, реалізація різних видавничих планів тощо.

⁶ Із-поміж українських авторів одним із перших розпочав копітку роботу з оприлюднення джерел і осмислення боротьби українців за незалежність та спільної боротьби народів поневолених Росією був міністр закордонних справ УНР Олександр Шульгин. Див.: О. Шульгин, *Без території: ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. Репринтне відтворення видання 1934 р.*, К. 1998, 340 с. А Роман Смаль-Стоцький – багаторічний голова клубу “Прометей” у Варшаві; з 1936 р. – голова мовознавчого відділу Конгресу поневолених Москвою народів розширює сферу інформативності про прометеївський рух англійською мовою. Див.: R. Smal-Stocky, *The Struggle of the Subjugated Nations in the Soviet Union for Freedom*, p. 324–344.

⁷ Владислав Пельц приєднався до прометеївського руху ще в студентські роки. З 1931 до 1934 р. працював на Далекому Сході, керівник культурно-освітнього відділу в Консульстві Речі Посполитої в Харбіні, де zorganizував Клуб “Прометей”, був редактором часопису “Daleki Wschod”, співпрацівником “Biuletynu Polsko-Ukraińskiego” і “Wschodu”, що видавалися у Варшаві. З 1934 до 1940 р. аташе посольства Речі Посполитої в Парижі. Дослідники зазначають, що В. Пельц був одним із тих польських розвідників, хто активно співпрацював із представниками української еміграції. Див.: W. Komar, *Władysław Antoni Pelc: rys biografii prometejskiej*, Nowy Prometeusz, Warszawa 2014, s. 76–78.

⁸ Із 1931 до початку Другої світової війни Е. Харашкевіч, у званні майора, служив начальником Другого відділу 2-ї секції Генерального штабу. Другий відділ, названий так 1 квітня 1929 року, відповідав за планування, підготовку та проведення військових таємних операцій, тобто розвідки. Е. Харашкевіч розгорнув широку співпрацю з прометеївським рухом. Edmund Charaszkiwicz, *Przebudowa wschodu Europy, Niepodległość*, London 1995, s. 125–167. Див. також: *Zbiór dokumentów ppłk. Edmunda Charaszkiwicza*, opracowanie, wstęp i przypisy Andrzej Grzywacz, Marcin Kwiecień, Grzegorz Mazur (Biblioteka Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego, tom 9), Kraków (Księgarnia Akademicka) 2000

⁹ S. Mikulicz, *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*, Warszawa (Książka i Wiedza) 1971.

вивченні теми розпочався на межі 1990-х років. Слід зазначити, що в кожному із цих періодів ініціатива належала польським історикам. Важливою особливістю в підходах різних національних історіографій до висвітлення теми є її політико-ідеологічний і національний контенти. Особливо це стосується сучасності. Так у працях російських авторів Л. Соцкова, В. Билініна, А. Зданович, В. Коротаєва прометеївський рух розглядається як ворожий до СРСР (що насправді відповідає дійсності – *В.П.*), а лідери руху подані як зрадники, які перебувають на службі в іноземних розвідок¹⁰. У той же час, інші російські історики: С. Ісхаков, Т. Симонова намагаються ретельно вивчити й оприлюднити джерела, зрозуміти сутність тогочасного протистояння¹¹.

Польські, українські, грузинські, азербайджанські історики, оприлюднюючи джерела, намагаються висвітлити реальні історичні умови, в яких розгортався прометеївський рух. Вони відштовхуються від головного постулату – визнання права народів на самовизначення й створення незалежних держав, а радянська Росія визнається як агресор і узурпатор влади, на територіях упокорених народів, а звідси й необхідність боротьби за відновлення державної незалежності¹².

¹⁰ Л.Ф. Соцков, *Неизвестный сепаратизм: на службе СД и Абвера: из секретных досье разведок*, Москва 2003, 336 с.; *Секреты польской политики. 1935–1945. Сб. док.*, составитель Л.Ф. Соцков, Москва 2009, 382 с.; В.К. Былинин, А.А. Зданович, В.И. Коротаев, *Организация “Прометей” и прометейское движение в планах польской разведки по развалу России/СССР*, Труды Общества изучения истории отечественных спецслужб, т. 3, Москва 2007, с. 318–414.

¹¹ С. Ісхаков, *К вопросу об актуальности и задачах прометееведения*, *Nowy Prometeusz* 2 (2012) 121–122; Т.М. Симонова, “Прометеизм” во внешней политике Польши. 1919–1924, Новая и новейшая история 4 (2002) [Електронний ресурс], режим доступу: <http://vivovoco.ibmh.msk.su/VV/JOURNAL/NEWHIST/POLAND.HTM>.

¹² Тематика прометеїзму перебуває в полі дослідницьких інтересів таких польських істориків: В. Бартошевича, Я.Я. Брузького, М. Корната, П. Лібери, Я. Маліцького та ін. Так В. Бартошевич акцентує увагу на участі польського дипломата Романа Кноля (у 1924–1931 рр. посла в Тегерані, Римі, Константинополі) в прометеївському русі. Див.: W. Bartoszewicz, *Udział Romana Knolla w akcji prometejskiej w okresie ankarским 1924–1925*, *Nowy Prometeusz* 2 (2012) 227–242; W. Bartoszewicz, *Misja Romana Knolla w Ankarze 1924–1925 rr.*, *Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, т. 36 (2001) 122–123.

Ян Яцек Брузький є одним із найретельніших польських дослідників, що вивчає петлюрівців як представників української політичної еміграції в Польщі в першій половині 1920-х років. Див.: J.J. Bruski, *Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924)*, Kraków (ARCANA) 2000, 600 s.

Марек Корнат досліджує процеси зближення відроджених народів на початку 1920-х років та діяльність Східного інституту у Варшаві. Див.: M. Kornat, *W kręgu ruchu prometejskiego. Związek zbliżenia narodów odrodzonych (1921–1923) i Instytut Wschodni w Warszawie (1925–1939)*, *Politeja. Pismo wydziału studiów międzynarodowych i politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków 2004, n 2, s. 349–391; M. Kornat, *U źródeł idei prometejskiej. Związek Zbliżenia Narodów Odrodzonych (1921–1923)*, *Nowy Prometeusz* 2 (2012) 161–184.

Унаслідок військового захоплення більшовиками території України в листопаді 1920 року армія, уряд УНР на чолі з Головним отаманом Симоном Петлюрою опинилися у військових таборах на території Польщі.

Павел Лібера здійснив значну археографічну роботу з видання джерел з історії прометеївського руху та оприлюднив низку статей з історії участі вірмен у прометеївському русі, аналізу стипендіальних програм Східного інституту у Варшаві та підготовки ним кадрів. Див.: P. Libera, *Program stypendialny Instytutu Wschodniego – próba przygotowania nowych kadr dla ruchu prometejskiego*, Nowy Prometeusz 6 (2014) 85–100; P. Libera, *Ormianie i ruch prometejski w pierwszej połowie XX w. Zarys problematyki*, Nowy Prometeusz 2 (2012) 295–313.

За ініціативи професора Яна Маліцького з 2011 року видається часопис “Nowy Prometeusz”. – Warszawa: Dom Kaukaski w Polsce; Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego та проводиться щорічна наукова конференція, присвячена прометеївському рухові.

Серед українських істориків найвагоміший внесок у вивчення загальнотеоретичних аспектів прометеївського руху, ролі в ньому окремих діячів; взаємин українців і кримськотатарського народу зроби Володимир Комар, який оприлюднив праці українською, російською і польською мовами. Див.: В. Комар, *Беларусь в польської політике прометеизма в 20-х гг. XX в.*, Исторический журнал “Российские и славянские исследования” – история южных и западных славян. История России, Беларуси и Украины, Вып. 3 (2008), [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.rsijournal.net/belarus-v-polskoj-politike-prometeizma-v-20-x-gg-xx-v/>; В. Комар, *Ідеї месіанства “Великої еміграції” в концепції прометеїзму Польщі 20–30-х рр. XX ст.*, Схід (журнал) 6(113) (2011) 71–75; В. Комар, *Роль В. Бончковського в нормалізації польсько-українських відносин у Галичині 1935 р.*, Проблеми слов’янознавства 58 (Лі. 2009) 90–97; В. Комар, *Участь Романа Смаль-Стоцького в міжнародному прометеївському русі (1921–1939)*, Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність 17 (2008) 212; В. Комар, *Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.)*, Івано-Франківськ 2011, 360 с.; W. Komar, *Stosunki polityczne Ukraińców i Tatarów krymskich w okresie międzywojennym*, Nowy Prometeusz 2 (2012) 185–198; W. Komar, *Władysław Antoni Pelc: rys biografii prometejskiej*, Nowy Prometeusz 6 (2014) 75–84 та ін. Окремі аспекти прометеївського руху досліджують: Т. Бурдега, С. Кость, *“Biuletyn Polsko-Ukraiński” (1932–1938) як відображення спроби українсько-польського порозуміння*, Вісник Львівського університету, вип. 35 (2011) 126–137; О. Яручик, *Володимир Бончковський – речник польсько-українського культурного зближення*, Україна та Польща: минуле, сьогодення, перспективи. Науковий часопис Інституту Польщі Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки [Електронний ресурс], режим доступу: <http://ukrpolnauka.wordpress.com/>

Із-поміж грузинських дослідників значну роботу з оприлюднення джерел з участі представників Кавказької Конфедерації в прометеївському русі та узагальнення політичної ситуації на Кавказі й боротьби народів за незалежність здійснив Георгій Мамулія. Див.: Г. Мамулія, *Борьба за свободу и независимость Кавказа (1921–1945)*, Тбилиси; Париж 2012, 604 с.; *Кавказская Конфедерация в официальных декларациях, тайной переписке и секретных документах движения “Прометей”*: Сборник документов, сост., пред., пер., прим. Г.Г. Мамулия, Москва 2012, 240 с.; Г. Мамулія, *“Прометей” до прометеїзму. Неизвестные страницы из истории национально-освободительного движения на Кавказе (1922)*, Nowy Prometeusz 2 (2012) 259–294.

Із азербайджанських істориків варто відзначити Назімана Ягублу, який вивчає біографію М.Е. Разулзаде, азербайджанську пресу прометеївського спрямування. Див., наприклад: N. Yaqublū, *Роль Мамед Эмина Расулзаде в польско-азербайджанских связях и в Прометейском движении*, Nowy Prometeusz 6 (2014) 121–134.

Зокрема, польський дослідник Я. Брузький наголошує, що складно вести підрахунки біженців, проте, за різними даними кордон Речі Посполитої перейшли близько 40–45 тис. вихідців із України. Основу тієї групи склали відділи Армії УНР, які, незважаючи на поразку, зберегли військову дисципліну і внутрішню організацію¹³. Проте, після підписання поляками з більшовицькою Росією Ризької угоди (березень 1921 р.) й визнання Польщею УСРР, ситуація з перебуванням Уряду й Армії УНР значно змінилася, а міжурядова Варшавська угода (квітень 1920 року) фактично перестала бути дієвою. Продовження українсько-польських взаємин набуло інших форм, більше того – перейшло в стадію міжособистісних зв'язків та не афішованих дій¹⁴.

С. Петлюра та його соратники продовжили боротьбу проти більшовиків як у середині країни, так і за її межами. Польський дослідник Е. Вішка справедливо підкреслює, що “активна політична діяльність петлюрівців в еміграції дозволила зберегти безперервність Української державної влади, щоб у відповідний час передати символічні клейноди влади відродженій незалежній Україні”¹⁵. (Як відомо, 24 серпня 1992 року останній президент ДЦ УНР в екзилі Микола Плав'юк передав символічні клейноди Президенту України Леоніду Кравчуку¹⁶).

Ідеологія С. Петлюри та його соратників базувалася на таких засадах: відродження незалежної української держави; російський імперіалізм є головним ворогом на шляху відродження української держави; територія України окупована Росією; Київ – єдиний центр української державності; українська еміграція – невід'ємна складова українського народу; орієнтація на Захід, на союз з європейськими державами. Про важливе значення українського питання в боротьбі за незалежність народів, які входили до складу СРСР, наголошував один із лідерів прометеївського руху Мухамед-Гаяз Ісхакі у праці “Историко-политический очерк Республики Идель Урала”: “*Початком і кінцем у вирішенні національного питання в СРСР є українське питання, тобто виділення України в незалежну державу... Україна стане в*

¹³ J.J. Bruski, *Op. cit.*, s. 239.

¹⁴ Йдеться в тому числі й про організацію диверсійно-розвідувальної роботи в межах УСРР та співпрацю з органами розвідки інших країн. Деякі її аспекти дослідив В. Сідак. Див.: В.С. Сідак, *Військова спецслужба державного Центру УНР в екзилі та її керівники (1926–1938)*, Воєнна історія 14 (2002), [Електронний ресурс], режим доступу: http://war-history.ukrlife.org/1_02_9.htm.

¹⁵ Emilian Wiszka, *Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939*, Toruń (MADO) 2004, s. 657.

¹⁶ Детальніше див.: *Складення повноважень Державного Центру УНР*, Державний центр Української Народньої Республіки в екзилі. Статті і матеріали. Зредагували Любомир Р. Винар і Наталія Пазуняк, Філядельфія; К.; Вашингтон 1993, с. 197–199.

майбутній боротьбі між великоросами і національностями, які борються за незалежність, тим центром, де буде остаточно битва національностей.

Тому перемога України над великоросами є перемогою усіх національностей, а її поразка буде і їхньою поразкою”¹⁷.

Українська політична еміграція стала фактором міжнародної політики не лише через трикутник РФСРР (УСРР) – Польща – УНР, але й через її взаємозв’язки з іншими поневоленими народами, чії території були окуповані Росією на початку 1920-х років: Азейбарджану, Грузії, Північного Кавказу, Туркменістану, Ідель-Уралу та ін. За оцінкою самих же більшовиків, найнебезпечнішими з усіх емігрантських політичних таборів були прихильники УНР. Вони продовжували боротьбу політичну, військову, диверсійну, зберігаючись інституціонально й позиціонуючись на міжнародній арені як Уряд УНР на чужині.

В історії діяльності уряду УНР на чужині в міжвоєнний час відзначаємо два періоди, коли значно різнилася стратегія й тактика боротьби з більшовиками і пошук союзників¹⁸. Проте, незмінними залишалися орієнтації на підтримання стосунків з Польщею та сподівання на підтримку її лідерів (передовсім Ю. Пілсудського). Використовувалися різні способи залагодження стосунків: підписання Варшавської угоди, військовий союз, включення до складу уряду УНР поляків Станіслава Стемповського¹⁹ та Генрика Юзевського²⁰, участь у прометеївському русі. Симона Петлюру

¹⁷ Мухамед-Гаяз Исхаки: *из политической биографии писателя. Историко-политический очерк Республики Идель Урала*, публикация С.М. Исхакова, Вопросы истории 9 (2004) 18–19.

¹⁸ Див.: В. Піскун, *Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття): Монографія*, К. 2006, с. 137–148.

¹⁹ Станіслав Стемповський – у квітні 1920 був включений до складу Уряду УНР (міністр охорони здоров’я, з березня 1921 до січня 1924 – міністр без теки). Див.: А. Chojnowski, *Stanislaw Stempowski on his Participation in the Government*, Harvard Ukrainian Studies, vol. XIV, n 1/2 (1990) 144–150. Симон Петлюра надавав великого значення співпраці зі Станіславом Стемповським. У листі до міністра закордонних справ Андрія Ніковського 17/V. 1921 р. він писав: “Справа з заміною міністра Стемповського мені не подобається! Стемповський мусить залишатися для праці, наче терпить, а практично відновлюється справа польсько-української концепції, яким із чинних і активних представників є Стемповський. Отже, Ви повинні утримуватись од такого необачного кроку.

Коли в цій справі розходиться о грошові моменти зв’язані з виконанням доручень, покладених на Стемповського, то це наша справа. Ви повинні були й зараніш поговорити і дбати про те, щоб на цьому ґрунті од діла не відходили бажані і корисні діячі. Гадаю п. Міністре, що Вам пощастить умовити п. Стемповського праці не кидати, а скоріше їхати до Парижу”: *Бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі. Листи Симона Петлюри до Андрія Ніковського. Оригінали. 1921 р. 16 березня – 28 грудня. Рукописи.*

²⁰ Генрик Юзевський, народився в Києві, освіту здобув в університеті Святого Володимира. Обіймав посади міністра внутрішніх справ Польщі (1929–1930); волинського воєводи (1928–1929, 1930–1938), де під час своєї каденції співпрацював із українцями,

закономірно вважають одним із ініціаторів прометеївського руху. Слід зазначити, що міжвоєнний період загалом характеризувався потужним розгортанням діяльності розвідок різних країн, пошуку ймовірних союзників у боротьбі за незалежність країн, що не змогли захиститися в ході боротьби з більшовиками в Росії, розгортанням дискусій про форми устрою та засади міжнародного порядку.

Саме в цей період більшовики розгорнули потужну антиукраїнську диверсійну й розвідувальну роботу як у середині країни, так і в країнах перебування політичних емігрантів. Центрами боротьби з українською політичною еміграцією стали посольства УСРР та їх співробітники (О. Шумський у Польщі, Ю. Коцюбинський в Австрії, а потім у Польщі, В. Аузем у Німеччині, М. Калюжний у ЧСР, Х. Раковський у Франції). При Виконкомі Комінтерну створювалося Українське бюро для підтримки зв'язків з українськими антикомуністичними групами за кордоном. Про наступ по дипломатичній лінії свідчить і “Лист заступника наркома закордонних справ УСРР В. Яковлева члену Колегії НКЗС С. Канарському” із обговоренням стратегії “дипломатичного наступу” на Польщу 25 вересня 1922 р.: “...наша вимога до поляків ліквідація петлюрівщини в період виборів буде корисною у двох напрямках: як певний галас, який дасть козир у руки ендеків (вони посміялися лише над наївністю думки Шумського, що наша вимога ліквідувати петлюрівщину може поєднати Бельведер і ендецію перед виборами до Сейму); з іншого боку – ця вимога повністю підтримана Російським урядом і виявилася у всій тактичній лінії РСФРР до Польщі”²¹.

Польща ж опинилася в своєрідних лещатах між Німеччиною і СРСР, і підпорядковувала свою зовнішню політику безпеці держави. Зрештою, після визнання СРСР і підписання дипломатичних угод у 1923 р. поляки змушені були реагувати на перебування на їхній території Уряду УНР, який вони таємно продовжували толерувати. Союзники українців у боротьбі з більшовиками, поляки віддали пріоритет інтересам власного народу, а країни переможці в першій світовій війні не зважили на інтереси українців. С. Петлюра так оцінював тогочасну польську політику: “Сьогодні... політика польського уряду – дурна і недалекозора; люде хочуть бути москвофілами і думають таким чином унормувати стосунки Польщі

прихильник українсько-польського порозуміння, в тих межах, які дозволяли зберігати польський національний інтерес. Див.: Володимир Данилюк, *Забутий воєвода*, Волинська газета, [Електронний ресурс], режим доступу: <http://volga.lutsk.ua/view/487/2/>.

²¹ *Україна – Польща 1920–1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УСРР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали, упорядкування, коментарі, вступна стаття*: Е.С. Рубльова, О.С. Рубльов, К. 2012, с. 150–151.

з Росією. Знаючи, чим дихає на Польщу Росія (як комуністична, так і всяка інша), неможно інакше оцінити таку позицію, як поверичним блудом²².

Лідерам УНР стало зрозуміло, що відновити владу в своїй країні шляхом військового вторгнення, чи опираючись на нестійких союзників неможливо. Хоча як не було складно в таких умовах продовжувати боротьбу, С. Петлюра був безкомпромісним у своїх ідейно-ідеологічних наполяганнях щодо існування УНР. В листі до А. Лівіцького в 1925 р. він писав: “Як бачите, я не дуже оптимістично оцінюю сучасну нашу дійсність з боку її сприяння для завдань боротьби за державність. Але яка б вона не була примарна, повинна залишатися деяка група людей, щоб за різних обставин висловлювала національну непримиренність, втілюючи в своїх закликах і своїй діяльності ідеал державної незалежності української нації”²³. У період загальної розгубленості, критики з боку соратників і опонентів С. Петлюра пише одну із найважливіших програмових робіт “Сучасна українська еміграція та її завдання” (1923 рік), продовжує консультації з польськими політичними діячами, з представниками політичних еліт: Азербайджану, Кавказу, Грузії, Туркменістану і, навіть, промонархічної Росії. Одним із напрямків політики уряду стає участь у прометеївському русі, що активно розгорнувся в другій половині 1920-х років.

Очільник Польської держави маршал Ю. Пілсудський добре розумів, що головною небезпекою для його країни є Росія, а, отже, союз із націями, які опинилися під владою Москви, буде сприяти у вирішенні геополітичних інтересів власної держави. І хоча політика прометеїзму ніколи не була основою у вирішенні міжнародної політики Польщі під керівництвом Ю. Пілсудського (1918–1922, 1926–1935 рр.), проте, вона відіграла значну роль у взаєминах із поневоленими Росією народами та їхніми лідерами, які опинилися в еміграції. Розвиток прометеївського руху ознаменувався створенням Комітету незалежності Кавказу, часопису “Прометей” та Клубів “Прометей” у Варшаві та Парижі. Перший номер часопису “Прометей” (Prométhée – organe de défense nationale des Peuples du Caucase, de l’Ukraine et Turkestan) як орган захисту інтересів Кавказу, України і Туркестану вийшов 15 листопада 1926 р.²⁴. Українську частину спочатку редагував Левко Чикаленко, а з 1928 до 1931 року Микола Шульгин,

²² ЦДАВОВУ України, ф. 3809, оп. 2, спр. 2, арк. 10.

²³ А. Яковлів, *Симон Петлюра в українській еміграції*, Тризуб, ч. 20–21 (126–127) (1928) 13.

²⁴ Публікації в журналі, а також редакційну політику охарактеризував Георгій Мамуліа в статті *Краткий очерк журнала “Прометей”*, *Историко-культурологический журнал “Prometheus”*, № 8, [Електронний ресурс], режим доступу: <http://ru.scribd.com/doc/46082075/PROMETHEUS-8-1>.

радник Місії УНР в Парижі, керівник Бюро Опіки над українськими мігрантами²⁵. Після зміни редакції у 1938–1939 рр. журнал редагував Олександр Шульгин²⁶. А. Жуковский вважав, що соліднішим міжнародним виданням був журнал “La Revue de Prométhée”, присвячений національним проблемам європейського Сходу, Центральної та Північної Азії. Виходив два рази на місяць. Загалом вийшло 7 номерів, загальною кількістю 950 сторінок, що є своєрідною енциклопедією політичних і економічних питань, пов’язаних з СРСР. Співробітниками журналу були кращі французькі спеціалісти сходу Європи, кращі спеціалісти українці, азербайджанці, кавказці, грузини, туркестанці та ін.²⁷ Паралельно з прометеївським рухом у Польщі створювалися спеціальні структури, до функцій яких входило співробітництво по лінії спецслужб з національними організаціями неросійських народів, які входили до прометеївського руху. У 1926 р. відділення У другого відділу Генерального штабу Польської армії було реорганізовано в експозитуру 2, керівником якої призначили майора Едмунда Харашкевіча, секція “Схід” якої займалася виключно прометеївським рухом²⁸.

Центрами, в межах яких реалізовувалася більшість проектів прометеївського руху за участі українців, стали: Варшава, Париж, Прага, Женева, Стамбул і Харбін. Найактивнішими учасниками прометеївського руху були колишні високопосадовці УНР: Голова Директорії Симон Петлюра, Голова уряду Андрій Лівницький, міністри: Олександр Шульгин, Вячеслав Прокопович, Іларіон Косенко, Олександр Лотоцький, Іван Токаржевський-Карашевич, Андрій Яковлів; дипломати: буковинці Роман і Степан Смаль-Стоцькі, Микола Шульгин, Максим Славінський, Дмитро Геродот, Кость Мацієвич, військовики: Всеволод Змієнко, Олександр Удовиченко, Павло Шандрук, Володимир Сальський, Марко Безручко, Левко Чикаленко, економіст Валентин Садовський, журналісти: Ганна Келлер-Чикаленко, Микола Лівницький, Ростислав Шульгин, Михайло Єремів та інші.

У Варшаві діяв Клуб “Прометей”, беззмінним головою якого у 1928–1939 роках був Р. Смаль-Стоцький, професор Варшавського університету

²⁵ Див.: Микола Шульгин (*Некролог*), Тризуб, ч. 2–3 (1932) 13–14.

²⁶ Підтримую думку Г. Мамулія про те, що призначення редактором О. Шульгина було викликано актуалізацією українського питання в європейській політиці. Див.: Георгій Мамулія, *Краткий очерк журнала “Прометей”*.

²⁷ А. Жуковский, *Політична і громадська діяльність Олександра Шульгина*, Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889–1960). Праці історично-філософської секції. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, за ред. Володимира Янева, т. CLXXXVI, Париж; Мюнхен 1969, с. 34.

²⁸ Після Другої світової війни документи цієї секції потрапили до СРСР і тепер перебувають у Російському Державному Військовому Архіві (РГВА), фонди 308к та 461к.

і активний діяч прометеївського руху. В. Комар зазначає, що Р. Смаль-Стоцький отримував весь час польську субсидію у розмірі 150 злотих і через це з матеріальної точки зору мав краще становище, ніж інші емігранти²⁹. У Варшаві також діяла Ліга “Прометей”, яка об’єднувала поневолені Москвою народи, діяв Український науковий інститут (заснований у 1930 р., очолював О. Лотоцький), Польсько-українське товариство (засноване поляками в 1933 р., очолював С. Стемповський), Східний інститут.

Протиборство між Москвою і політичними емігрантами розгорнулося по декількох напрямках. Зі сторони СРСР: 1) купівля друкованих видань, що видавалися в Західній Україні і країнах, де перебували українські емігранти, видання більшовицької преси різними прорадянськими організаціями (наприклад, у 1926 році розпочалося в Парижі видання газети “Українські вісти”, редактор І. Борщак³⁰); 2) грошові субсидії політичним діячам і журналістам за замовні публікації; 3) формування відповідної суспільної думки; 4) фінансування комуністичних партій і комсомольських організацій, спрямування їхньої діяльності; 5) розгортання агентурної роботи в різних країнах, вербування кадрів з середовища українських організацій за кордоном тощо.

Для Уряду УНР в екзилі у протиборстві з Москвою інформаційна політика стала однією з важливих складових. С. Петлюра наголошував: “Уся наша еміграція в міру своїх сил повинна знайти шлях до європейського друкованого слова і використовувати трибуни для його пропаганди, обґрунтування і всебічного вияснення важливості української проблеми, не лише як проблеми, що стосується нашого народу, а як питання затримання з позитивним вирішенням якого, буде гальмувати справу встановлення політичної рівновги в Європі”³¹. Урядом УНР в екзилі було започатковано видання друкованого органу часопису “Тризуб”, що виходив із 1925 до 1940 року як щотижневик. Його випуск налагодився з переїздом Симона Петлюри до Франції. Один із активних пропагандистів УНР Михайло Єремійв (колишній секретар Центральної Ради) писав: “Петлюра доручив мені координувати українську пропаганду за

²⁹ В. Комар, *Участь Романа Смаль-Стоцького в міжнародному прометеївському русі (1921–1939)*, 212 с.

³⁰ Газета “Українські вісти” видавалася у 1926–1929 роках. Про причетність цього видання до прорадянської діяльності та задіяність під час процесу над вбивцею С. Петлюри зазначається у “Досьє” французької поліції. Див.: *Archives de la préfecture de Paris (Paris, France)*, carton, 77 W1136, Borchthach Elie, № 99851.

³¹ С. Петлюра, *Сучасна українська еміграція та її завдання. Симон Петлюра. Статті*, К. 1993, с. 251.

кордоном, я відійшов від внутрішньої політики і присвятив себе виключно інформації іноземців”³². Про завдання, що ставилися перед “Триzubом” С. Петлюра писав: “Розпочинаючи наше видання, ми свідомо виступаємо під знаком Тризуба, як символу Української Державности... В українську державність ми віруємо, українську державність ми ісповідуємо, – в її неминучості ми переконані”³³.

Видання “Тризуба” було складною справою як з організаційного, так і з фінансового боку, відчувався брак кваліфікованих кадрів. Унікальність видання полягає в тому, що за весь час його існування редакція дотримувалася чітко визначеної політичної позиції – відстоювання незалежності України. Головним редактором його був Вячеслав Прокопович, незмінним адміністратором – Іларіон Косенко. Якщо перший номер журналу розповсюджувався лише в Парижі, то через два роки “Тризубу” вдалося створити повноцінну сітку своїх представників практично в усіх країнах, де проживали українці: в Канаді – Вінніпег, у США – Нью-Йорк, Румунії – Бухарест, у Польщі – Варшава, в ЧСР – Прага, Подєбради. Були свої представники в окремих країнах. Активними кореспондентами “Тризубу” були: Валентин Садовський, Максим Славінський, Дмитро Геродот, Кость Мацієвич, Олександр Олесь (частина з них друкувалася під псевдонімами, наприклад, І. Косенко – І. Заташанський, вочевидь від місця народження – Зіньків на Полтавщині, де через місто протікає річка Ташань). Після арешту радянськими органами (Смерш) у Празі в травні 1945 року колишнього посла УНР в Чехословаччині Максима Славінського саме ця діяльність і неприйняття радянської влади стали змістом звинувачувального вироку, в якому зазначалося: “Упродовж десяти років співробітничав у петлюрівській газеті “Тризуб”, що видавалася в Парижі, розміщуючи на її сторінках статті антирадянського змісту. В 1937 році спеціально їздив до Парижу, де прочитав доповідь на тему “Національно-державна проблема в СРСР”, в якій наклепницьки стверджував, що російський народ пригнічує всі інші народи, що в СРСР проводиться нечуваний терор і тільки кровопролиттям можливо розв’язати національну проблему в СРСР...”³⁴ На лекції були присутні понад 200 осіб, а сам текст розповсюджувався в різних країнах світу.

“Тризуб” став своєрідною трибуною для висвітлення діяльності української політичної еміграції, прометеївського руху, його лідерів, хроніки

³² М.Є. Єремійв, *Коновалець на тлі української визвольної боротьби*, Євген Коновалець та його доба, Видання фундації ім. Євгена Коновальця, Мюнхен 1974, с. 163.

³³ С. Петлюра, *Розпочинаючи видання...*, [в:] Симон Петлюра. *Статті*, К. 1993, с. 309.

³⁴ М. Славінський, *Заховаю в серці Україну. Поезія. Публіцистика. Спогади*, К. 2002, с. 408.

подій у різних країнах³⁵. Організаційні основи видання часопису проаналізувала українська дослідниця А. Тимошик-Сударикова³⁶. Умови передплати на один місяць: у Франції – 12 франків, Чехословаччині – 20 крон, Польщі – 4 злотих, Румунії – 120 лейв, Німеччині – 4 марки, США і Канаді – 1 долар. Уже в 1929 році у зв'язку зі стабілізацією валюти було знижено ціну на місячну передплату³⁷. Із листа В. Прокоповича до І. Косенка можемо зробити висновок про загальні витрати на журнал “12.XII.1926. Штутгарт. Посилаю чеки на “Тризуб” №...05 на суму 4830 фр.фр. і додатково на №...06 на сумму 3243 фр.фр. Будьте ласкаві, підтвердіть”³⁸. Виплачувалися гонорари за публікації статей у журналі і працівникам редакції.

Значна інформаційна робота проводилася в Польщі. У 1927 р. за дорученням Уряду УНР до Варшави прибув Микола Ковалевський, міністр в уряді Директорії, де розпочав роботу над створенням пресового центру. Він налагодив зв'язки з українськими і польськими журналами: “Літературно-Науковим-Вістником”, з “Biuletensem Polsko-Ukrainskim”, двухмісячником “Sprawy narodowościowe”, кварталником “Wshod”. М. Ковалевський встановив ділові стосунки з англійським щоденником “Дейли Мейль”, японським “Ници Ници”, італійським “Ля Стампа”, чеським “Народни политика”, паризьким агенством “Фурньє” і щоденником “Пти Паризьєн”, берлінською агенцією “Ост експрес”³⁹. У 1929 р. у Варшаві М. Ковалевський створив Інформаційне бюро, яке видавало щоденні бюлетені про події в СРСР. Майже 10 років він співпрацював з польською приватною агенцією АТЕ (Агенція Телеграфічна Експрес). Як польські дослідники, так і українські відзначають той факт, що значну роль у

³⁵ У “Тризубі” детально висвітлювалися події про створення прометеївського руху. Див.: Тризуб, ч. 26–27 (1927) 1–2; М. Јап, “Прометей”, Тризуб, ч. 2 (1927) 21–23; створення Україно-Кавказського Комітету Дружби і його співпраця з клубом “Прометей” у Варшаві та філій в інших країнах. Див.: Тризуб, ч. 27–28 (1934) 13–14; про спільні протести проти прийняття СРСР до Ліги Націй. Див.: Тризуб, ч. 35 (1934) 6–7 та ін. Після смерті в 1934 році Голови делегації Азербайджану на Паризькій мирній конференції Алі Мардан бея Топчибаши, в журналі були надруковані статті українських діячів В. Прокоповича, О. Шульгина, кн. Я. Токаржевського-Карашевича в пам'ять про нього. Див.: Тризуб, ч. 43 (1934) 3–9. Однією із популярних рубрик у журналі була “Хроніка подій”, де висвітлювалися різні аспекти діяльності прометеївського руху, про діяльність Комітету “France-Orient” див., наприклад: *3 Паризького життя*, Тризуб, ч. 26–27 (1927) 28.

³⁶ *Паризький журнал “Тризуб”. 1925–1940 роки: формування та функціонування: [монографія]*, А.М. Тимошик-Сударикова; НАН України, Львів. нац. наук. б-ка України ім. Василя Стефаника, К. 2013, 407 с.

³⁷ *До передплатників*, Тризуб, ч. 50 (1929) с. 30.

³⁸ Бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі. Архів Іларіона Косенка. Лист Вячеслава Прокоповича до Іларіона Косенка 12/XII 1926 р.

³⁹ М. Ковалевський, *При джерелах боротьби...*, с. 678–679.

польсько-українському інформаційному співробітництві відігравала так звана група “Польсько-українського бюлетеня” (“*Biuletyn Polsko-Ukrainiski*”), заснованого у 1932 р. на чолі з В. Бончковським. Окрім того, велися пошуки шляхів українсько-польського взаємопорозуміння⁴⁰.

Значну інформаційну роботу проводила інформаційна агенція “Офінор” (Офіс інтернаціональних інформацій), що її заснував Михайло Єремійв 23 листопада 1928 р. в Женеві. Сам він керував Паризьким відділенням. Агенція видавала щотижневі бюлетені французькою, італійською та німецькою мовами. Кореспондентські пункти були в Ризі, Варшаві, Бухаресті, Гельсінкі та Стамбулі. М. Єремійв 24 листопада 1965 р. у листі до Євгена Деславу писав: “Французьке і італійське видання були щоденними, а два інших – щотижневими. Вона обслуговувала б. м. 500 європейських і американських газет, друкувалася понад 20 мовами. ... Французькою мовою виходив трьома виданнями: паризьке щоденне, під керівництвом Токаржевських, бельгійське в Брюкселі, і швейцарське в Женеві виходили три рази на тиждень. Воно могло стати великою міжнародною агенцією, але уряд УНР не завжди був лояльним до видання”⁴¹. Агенція “Офінор” проіснувала з 1928 до 1944 року. Французька поліція ретельно відстежувала діяльність політичних емігрантів, збирала про них інформацію, так звані “Досьє”. Про Єремійва констатується, що він є українським політичним діячем і засновником агенції “Офінор”. “В Парижі Єремійв розповсюджує свій бюлетень в журналі “Свобода” (*La Liberté*) і отримує від пана Камій Аймара (*Camille Aymard*)⁴², з яким підтримує зв’язок, 300 франків щомісячно. В Женеві бюлетень розповсюджується завдяки пану Євгену Бачинському. В Римі публікація забезпечується в фашистській пресі журналістом Рандоном Белісаріо (*Randone Belisario*), фашистом, про якого відомо, що він надавав кошти Єремійву.

⁴⁰ В.Л. Комар, *Роль В. Бончковського в нормалізації польсько-українських відносин у Галичині 1935 р.*, с. 90–97; М. Kornat, *W kręgu ruchu prometejskiego. Związek zблиżenia narodów odrodzonych (1921–1923) i Instytut Wschodni w Warszawie (1925–1939)*, Politeja. Pismo wydziału studiów międzynarodowych i politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego 2 (Kraków 2004) 349–391; С. Стемпень, *Поляки і українці в II Речі Посполитій: спроба діалогу*, Польсько-українські студії. 1 Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам’янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р., К. 1993, с. 213; Т. Бурдега, С. Кость, “*Biuletyn Polsko-Ukrainiski*” (1932–1938) як відображення спроби українсько-польського порозуміння, Вісник Львівського університету, вип. 35 (2011) 126–137.

⁴¹ І. Матяш, *Дипломатична кар’єра та еміграційне буття Михайла Єремійва*, Зовнішні справи 2 (2014), [Електронний ресурс], Режим доступу: ignaffairs.com/ua/ekspertnadumka/view/article/diplomaticzna-karjera-ta-emigraciine-butcja-mikhaila-jer-1/.

⁴² *Camille Aymard* (1881–1964), французький журналіст, редактор видання “*La liberté*”.

Прибуток, що його отримував Єреміїв від продажу бюлетеня, – незначний. Відомо лише про трьох передплатників у Франції, які надсилали йому 500 франків щомісячно, а також про 60 у Римі та Женеві, які не приносили якогось прибутку. Також говорять, що він мав постійні зв'язки з Гатті (Gatti) з журналу “Імперо” (Impero) ... Він також є членом української секції комітету “Франція-Схід”, офіс якого знаходиться на вулиці Лондре, 9 (rue de Londres). Окрім іншого, він також є виконувачем обов'язків, асоціації “Коло українських знань”, яку заснував у Парижі 28 серпня 1930 р. з метою встановлення центру навчання та інформації для всіх тих, хто цікавиться Україною”⁴³. Французька поліція вважала, що антибільшовицька діяльність Єреміїва слугує лише прикриттям його таємних стосунків з італійським урядом.

Російські дослідники стверджують, що агенція фінансувалася поляками. На її створення Єреміїв отримав від Тадеуша Голувко 1000 доларів. Перші шість місяців субвенції МЗС складалі 5000 злотих щомісячно, згодом бюджет поступово скорочувався, а з 1935 р. складав 2000 злотих щомісячно. Самоокупною агенція “Офінор” ніколи не була. Окрім того, “Офінор” отримував від МВС щомісячно субвенції в розмірі 400 злотих⁴⁴.

Важливим фактором стало налагодження співпраці між лідерами УНР в еміграції та Українською парламентарною репрезентацією в Польському сеймі. У 1928 році головою Української парламентарної репрезентації у Польському сеймі було обрано Дмитра Левицького (очолював до 1935 р.). Він у 1919–1921 роках був послом УНР у Копенгагені, у 1923–26 роках – редактором львівської газети “Діло”, ініціатор видання часопису “Назустріч” (видавався у 1934–38 рр.). 9 березня 1928 р. Д. Левицький у Польському сеймі виголосив програмну доповідь, в якій наголошувалося на тому, що найсвятішим ідеалом для українців є незалежна соборна Українська держава. Теж саме він повторив у своєму виступі в сеймі 30 травня 1928 р. Ці виступи мали значний міжнародний резонанс. Особливо стривожили ГПУ СРСР. У щоденній доповіді секретного відділу ДПУ УССР № 25/87 від 17–23 червня 1928 р. наголошувалося. “Останній антирадянський виступ представника УНДО Левицького викликав посилення антирадянських настроїв правих галицьких кіл м. Харкова. Загальна думка у зв'язку з виступом зводиться до того, що більша частина галицької інтелігенції не вірить у можливість відродження української нації під керівництвом Росії і тому перейшла на бік Польщі”⁴⁵.

⁴³ *Archives de la préfecture de Paris (Paris, France)*, carton 1 W0850 Jeremiew Mikhail, № 36248.

⁴⁴ Див.: В.К. Былинин, А.А. Зданович, В.И. Корогаев, *Op. cit.*, с. 318–414.

⁴⁵ *Українська інтелігенція і влада. Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929*, упоряд.: В.М. Даниленко, К. 2012, с. 373.

Важливою ланкою задіяння інтересів Уряду УНР в екзилі і польської розвідки в тому числі був далекий Схід. Особлива активність у налагодженні контактів з цим регіоном відзначається з кінця 1920-х років, коли українські діячі встановили контакти з японськими урядовцями. Сприяв налагодженню контактів український дипломат у Стамбулі В. Мурський. 5 вересня 1932 р. вийшов перший номер україномовного видання в Манджурії “Маньджурський Вістник”, редактором якого був Іван Світ. Упродовж 1932–1937 рр. вийшло 199 номерів⁴⁶. Окрім того, певне значення мали радіопередачі українською мовою. Про це повідомляли далекосхідні українські діячі І. Світ і П. Яхно в листі до генерала В. Сальського 2 листопада 1934 р.⁴⁷ За участі представників грузинського і тюрко-татарського рухів українці створили товариство “Прометей”, яке в 1931–1936 рр. виявляло значну активність. Значну роль у розвитку прометеївського руху на Сході відіграла також, створена в 1934 р. в Харбіні, політична організація для Далекого Сходу “Український Національно-Державний Фронт”. Очолили його: доктор М. Мілько, п. П. Яхно, і п. І. Світ – редактор “Маньджурського Вістника”⁴⁸.

Отже, констатуємо, що участь Уряду УНР в екзилі у прометеївському русі мала різні форми вияву й способи поширення інформації про боротьбу українців з російськими загарбниками та ширення концепції УНР у світовій політичній думці. Для очільників УНР Польща стала стратегічним партнером у боротьбі за відновлення незалежної держави. Проте, як справедливо зазначає О. Гнатюк, – польська внутрішня і зовнішня політика виявилася занадто слабкою, щоб протистояти радянському втручанням⁴⁹. Не могли протистояти потужній фінансовій і пропагандистсько-розвідувальній роботі, здійснюваній СРСР за кордоном, і політичні емігранти. Разом із тим різномірна робота, здійснювана ними, сприяла встановленню взаєморозуміння між учасниками прометеївського руху в процесі спільної боротьби і вирішенні тактичних завдань, а опісля й формуванню нової політики у Східній Європі. Саме у 1920-х –1930-х роках, незважаючи на всю гостроту стосунків, зав’язався діалог між поляками та українцями про майбутнє своїх країн.

⁴⁶ Див.: І. Світ, *Українсько-японські взаємини. 1903–1945. Історичний огляд і спостереження*, Нью-Йорк 1972, с. 114–115.

⁴⁷ *Бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі. Архів Іларіона Косенка*.

⁴⁸ Див.: *Тризуб*, ч. 41(447) (1934) с. 13.

⁴⁹ О. Гнатюк, *Про тверезих романтиків, наївних реалітетників та європейські поривання більшовиків*, [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/02/14/24438/>.